

ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԲՈՒՆԻ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՉՆՉԱՅՈՒՄ, ՁՈՒԼՈՒՄ*

Բանալի բառեր – Հայոց ցեղասպանություն, «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտե, թուրքիզմ, ցեղասպան հրամաններ, բռնի տեղափոխում, ձուլում, ընտրություն, բռնի ամուսնություններ, որբանոց, ձրի աշխատուժ

1908 թ. հեղաշրջումից ի վեր Օսմանյան կայսրությունում հաստատված նոր կառավարությունը սկսեց ազգայնացնել տնտեսությունը և հասարակական բոլոր ոլորտները՝ հետապնդելով բազմազգ և բազմակրոն երկիրը թրքացնելու նպատակ: Այդ քաղաքականությունը դարձավ ծայրահեղ, երբ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության¹ արմատական թևը 1913 թ. հերթական հեղաշրջման միջոցով քաղաքական իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Օսմանյան խորհրդարանը, «Միություն և առաջադիմությունից» կազմված կաբինետները օրինականացրին բնիկ հայերի ցեղասպանությունը, որի որոշումը կայացրել էր կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն²: «Միություն և առաջադիմության» և կառավարության սերտաճման

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A315 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

¹ Հիմնադրվել է 1889 թ. Կ. Պոլսում «Օսմանյան միասնության ընկերություն» անվամբ, կարճ ժամանակ անց վերանվանվել «Միություն և առաջադիմություն» (İttihat ve Terakki Cemiyeti): Անդամները կոչվել են «երիտասարդ թուրքեր»՝ նմանատիպ հակաբռնատիրական, ազգային-ազատագրական ծրագրեր ունեցող այլ կազմակերպությունների օրինակով, ինչպես «Երիտասարդ Բտալիան» էր: Հռոկածում «երիտթուրք» անվանումը չի գործածվում, քանզի ոչ բոլոր երիտթուրքերն էին անդամակցում այս կոմիտեին: Օրինակ՝ 1902 թ. հետո կոմիտեից առանձնացած «Անհատական նախաձեռնության և ապակենտրոնացման լիգան» (Tesebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti) և 1911 թ. ստեղծված «Ազատություն և համաձայնություն» (Hürriyet ve İtilâf) կուսակցությունը ևս կազմված էին երիտթուրքերից, որոնք, ազգայնական լինելով հանդերձ, գաղափարական և ծրագրային առումներով տարբերվում էին «Միություն և առաջադիմությունից»: 1909 թ. «Կազմակերպությունների մասին» (Cemiyetler Kanunu) օրենքով կոմիտեի կարգավիճակը փոխվել է կուսակցության, բայց քանի որ բնույթն այդուհանդերձ չի փոխվել, «կոմիտե», «կոմիտեական» տերմինները հռոկվածում երբեմն գործածվում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանի համար: Օգտագործվում է նաև «իթթիհաթական» կրճատ ձևը: St u Ramsaur E. E., The Young Turks: Prelude to Revolution, New York, 1970, p. 15, Bayır D., Minorities and Nationalism in Turkish Law, London, 2013, p. 51-52:

² Կենտրոնական կոմիտեն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության որոշում կայացնող մարմինն էր, որի կազմը և անդամների թվաքանակը փոփոխական էին: 1912-1916

պայմաններում ձեռք բերելով հսկայական քաղաքական իշխանություն և աջակցություն ստանալով կուսակցական գաղափարախոսներից՝ սույն կուսակցությունը, որը սփռված էր Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում և իր խմբակների և ակումբների միջոցով իրականացնում էր քարոզչություն, կարողացավ արդարացնել և սովորական դարձնել զանգվածային սպանությունները նաև շարքային մարդկանց մասնակցությամբ¹:

1908 թ. ի վեր որդեգրված օսմանիզմի գաղափարախոսությունը դուրս մղվեց Բալկանյան պատերազմների ընթացքում, իսկ Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրության միտարրացումը (demographic homogenization) դրվեց ամուր հիմքերի վրա: 1913 թ. մայիսին Ներքին գործերի նախարարությունում հիմնվեց Ցեղերի և փախստականների բնակեցման գլխավոր վարչությունը (İskân-ı Aşfairin ve Muhacirîn Müdüriyeti), որի խնդիրը տարածքային կորուստների հետևանքով և Բուլղարիայի ու Հունաստանի հետ կնքված՝ բնակչության փոխանակման պայմանագրերն ի կատար ածելու թելադրանքով Բալկաններից ներգաղթած մուսուլման փախստականների (muhacir) վերաբնակեցումն էր²: Վարչության կազմում կար նաև «գիտական կոմիտե», որի նպատակն էր ուսումնասիրել կայսրության էթնիկ, լեզվական և կրոնական կազմը³: Տեղական իշխանությունների ներգրավմամբ վարչությունը իրականացնում էր մարդահամար, կազմում վիճակագրական աղյուսակներ, որոնց տվյալները երեք ամիսը մեկ թարմացվում էին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումով Օսմանյան կայսրությունը միատարր դարձնելու, այն է՝ թրքացնելու ծրագիրն իրականացվում էր բռնի մեթոդներով: Կենտրոնական կոմիտեն սկսեց քննարկել էթնիկ և կրոնական տարբեր խմբերի «համապատասխանությունը» ապագա թուրքական ազգային պետությանը: Իթթիհաթական ազգայնական գաղափարախոսները կայսրության մուսուլման էթնիկ փոքրամասնություններին դիտում էին որպես հում նյութ, որը կարելի էր ձուլել և դրան տալ իրենց ցանկալի տեսքը: Սա ժողովրդագրության սոցիոլոգիական մոտեցում էր, սակայն երբ հերթը հասնում էր կայսրության ոչ մուսուլմաններին, առաջ էին գալիս կենսաբանական պատկերացումները: Վերջիններս դասակարգվել էին «թրքաց-

թթ.՝ Օսմանյան կայսրության համար որոշիչ ժամանակաշրջանում, Կենտրոնական կոմիտեի 12 անդամներն էին Միդհատ Շյուքրյուն, Մեհմեդ Թալաաթը, Էյուբ Սաբրին, Նազըրը, Ջիյա Գյոքալիքը, Բեհաեդդին Շաքիրը, Սայիդ Հալիմը, Ռյուսուխին, Աթիֆ Ռիզան, Քյուչուկ Թալաաթը, Կարա Քեմալը, Էմրուլլահը: Տե՛ս **Авакян А.**, Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013, с. 25:

¹ Տե՛ս **Adalian R.**, The Armenian Genocide // Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views, New York, London, 1997, p. 50:

² Տե՛ս **Aktar A.**, Conversion of a ‘Country’ into a ‘Fatherland’: The Case of Turkification examined, 1923-1934 // Nationalism in Troubled Triangle. New Perspective on South-East Europe, London, 2010, p. 23:

³ Տե՛ս **Dündar F.**, The Settlement Policy of the Committee of Union and Progress, 1913-1918 // Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities, London, New York, 2013, p. 38-39:

ման ոչ ենթակա» պիտակի ներքո, հետևաբար պետք է ոչնչացվեին¹: Առաջին համաշխարհային պատերազմով պայմանավորված՝ կայսրության քաղաքացիներին արգելվեց տեղից տեղ շարժվել, ինչը դյուրին դարձրեց ցեղերի և փախստականների բնակեցման գլխավոր վարչության կողմից իրականացվող տվյալների հավաքագրումը: Գլխավոր սկզբունքը հետևյալն էր. ոչ մուսուլմանների (հույներ, հայեր, հրեաներ) և ոչ թուրքերի (քրդեր, բոսնիացիներ, արաբներ, ալբանացիներ և այլն) քանակը կայսրության որևէ նահանգում չպետք է գերազանցեր ընդհանուր բնակչության հինգ տոկոսը: Մեծ քանակության դեպքում խնդիրը պետք է լուծվեր տեղահանությամբ և կոտորածով, ծրագիր, որին զոհ գնացին հիմնականում կայսրության քրիստոնյա քաղաքացիները²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության՝ հայ համայնքի դեմ ուղղված առաջին ցեղասպան գործողությունը տղամարդկանց գորակոչն էր, այնուհետև նրանց մեծ մասի զինաթափումը և ոչնչացումը՝ սկսած 1915 թ. գարնանից: Երկրորդ փուլը հայ քաղաքական և մտավորական ընտրանու ոչնչացումն էր: Բնակչության մյուս մասից՝ կանայք, երեխաներ, տարեցներ, կազմվեցին քարավաններ և համաշխարհային պատերազմի քողի ներքո աքսորվեցին Եփրատի երկայնքով դեպի Սիրիա և Միջագետք: 1915 թ. մայիսի 27-ին ընդունված «Տեղահանության» օրենքը կոչված էր միայն «օրինականացնելու» ամիսներ առաջ սկսած տեղահանությունը³: Կայսրության հայ բնակչության աքսորը, որը երբեմն տևում էր ամիսներ, ոչնչացման մեթոդ էր ծառայում⁴: Հայերը ենթարկվում էին անմարդկային վերաբերմունքի, սովի, համաճարակների, իսկ ուլքեր վերապրեցին կազմակերպված հարձակումները և հասան տեղահանության վերջնակետ ընտրված Մեսքենեի, Բաբի, Ռաքայի, Ռաս-ուլ Այնի, Դեր Ջորի անապատներ, համակենտրոնացման ճամբարներում պարտադրվեցին ստրկական աշխատանքի: 1916 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին միայն Դեր Ջորում սպանվել, հրկիզվել կամ խեղդամահ է արվել շուրջ 200.000 հայ⁵:

Տեղահանությունների սկզբում որոշ հայեր հանուն փրկության դիմում էին կրոնափոխության: 1915 թ. հունիսի հրահանգով ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ Թալասթը թույլատրեց հայերին իսլամ ընդունել՝ կրոնա-

¹ Տե՛ս **Ungör U. Ü.**, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford, 2011, p. 172:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Dündar F.**, *Pouring a People into the Desert: The “Definitive Solution” of the Unionists to the Armenian Question // A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford, 2011, p. 283:

⁴ Տե՛ս **Morgenthau H.**, *Ambassador Morgenthau’s Story*, Garden City, New York, 1918, p. 309:

⁵ Տե՛ս **Kieser H.-L.**, *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*, Princeton, Oxford, 2018, p. 262, 265:

փոխվածներին հանելով տեղահանության ծրագրից¹: Երկու շաբաթ անց, սակայն, նրա ցուցումով նրանք ևս տեղահանվեցին: Օտարերկրյա դիվանագիտական և միսիոներական գործիչների միջամտությամբ տեղահանությունների նախնական փուլում բողոքական և կաթոլիկ հայերը ևս չէին տեղահանվում: Կարճ ժամանակ անց տեղահանության մասին օրենքը կիրառվեց բոլոր հայերի նկատմամբ²:

Համանման բազմաթիվ օրինակներից է Տրապիզոնում գրանցված հետևյալ դեպքը: Տեղի գերմանական հյուպատոս Հայնրիխ Բերգֆելդն իր զեկուցագրում նշում է, որ 1915 թ. հունիսի 26-ին իշխանությունները, նահանգի հայերին պատվիրելով պատրաստվել տեղահանությանը, բացառել են 10 տարեկանից փոքր երեխաներին, այրիներին, հղի կանանց, որբերին, բանակում ծառայող հայ զինվորների ընտանիքներին և կաթոլիկ հայերին: Սակայն երկու օր անց բացառությունները չեղյալ են հայտարարվել³, ինչպես հյուպատոսն է եզրակացնում՝ «ակնհայտորեն Պոլսի ցուցումներով»⁴: Բերգֆելդը նկարագրում է մի դրվագ: Մի ծեր քահանա կրոնափոխ լինելու ցանկություն է հայտնում, ինչին ի պատասխան՝ նահանգապետը տեղեկացնում է, որ աքսորը չի կազմակերպվել քրիստոնյաների համար, այլ հայերի, և կրոնափոխ եղած հայն աքսորվելու է որպես մուսուլման հայ: Գերմանական հյուպատոսը եզրակացնում է, որ «Միություն և առաջադիմության» կենտրոնական կոմիտեն ցանկանում է լուծել Հայկական հարցը, քանի որ տեղահանության արդյունքում կայսրության ոչ մի նահանգում հայերն այլևս մեծամասնություն չեն ունենա⁵:

Տեղահանությանը զուգահեռ կառավարությունը կազմակերպում էր նաև հայ բնակչության՝ որոշակի սեռով և տարիքով պայմանավորված խմբի տեղափոխումը թուրքական հասարակություն՝ հետագա ձուլման նպատակով: Եզակի այս դեպքերում հայերից ընտրված անհատների թրքացումը կառավարությունն առավել շահավետ էր դիտում, քան նրանց սպանությունը⁶:

¹ Տե՛ս **Akcam T.**, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, 2012, p. 294:

² Տե՛ս **Gust W.**, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, New York, Oxford, 2014, p. 480, 740, **Kaiser H.**, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, Princeton, 2001, p. 18:

³ Մինչ 10 տարեկան երեխաներին չտեղահանելու արգելքը պահպանվել է, և նրանց տեղափոխել են կարմիր խաչի և կարմիր մահիկի հիվանդանոցներում: Նրանց ողբերգական վախճանի մասին մանրամասն տե՛ս **Sarafian A.**, *The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide // In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, New York, Oxford, 2001, p. 212:

⁴ Տրապիզոնի հյուպատոսից կայսերական կանցլեր Բեթման Նովվեգին: Տե՛ս **Gust W.**, նշվ. աշխ., էջ 240-244:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս **Kaiser H.**, նշվ. աշխ., էջ 1: Ձուլման առավել ընդհանրական քննությունը տե՛ս **Մելքոնյան Ռ.**, *Հայերի բռնի իսլամացումը ցեղասպանության տարիներին. ընթացքը և հետևանքները*, Երևան, 2010, 184 էջ: Հատուկ մասնագիտություններ զբաղեցնող, անփոխարինելի դիտող անհատ հայերի բռնի կրոնափոխությունը և որոշ պաշտոնյաների՝ կաշառքի միջոցով հայ

Վերջինս ընդունում էր օրենքներ, տալիս հրամաններ պետական տարբեր կառույցների մակարդակով՝ գործընթացը կարգավորելու նպատակով:

Ցեղասպանական բռնի տեղափոխում

1915 թ. հունիսի 26-ին Կրթության նախարարությունն ուղարկում է հեռագիր բոլոր նահանգներին տեղահանված հայերի 10 տարեկանից փոքր երեխաներին հավաքելու հանձնարարականով՝ նրանց կրթելու և դաստիարակելու հիմնավորմամբ¹: Հուլիսի 12-ին Ներքին գործերի նախարարությունը բոլոր նահանգներին ծածկագրված հեռագրով հրահանգում է այն հայ երեխաներին, «որոնք հավանաբար տեղափոխման և աքսորի ընթացքում կմնան առանց խնամակալների», բաժանել բարձրաստիճան և պաշտոնավոր անձանց միջև այն գյուղերում, որտեղ այլևս չեն մնացել հայեր և օտարերկրացիներ: Այն մուսուլմանների համար, որոնք ֆինանսապես ի վիճակի չէին հոգ տանելու երեխային, սահմանվում էր ամսական նպաստ²:

1915 թ. հուլիսի 24-ին օսմանյան երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլ փաշան հրամայում է բանակին ոչ միայն մահապատժի ենթարկել այն մուսուլմաններին, որոնք թաքցնում էին հայի, այլև այրել նրանց տները՝ հայտարարելով, որ դա «կառավարության որոշումների խախտում» է: Ներքին գործերի նախարարության հանրային անվտանգության վարչությանը պատկանող ձևաթղթի վրա նա պարզաբանում է, որ գյուղերում ոչ միայն հայ չպետք է մնա, այլև հարկ է տեղահանել նույնիսկ իսլամն ընդունած հայերին: Եթե նրանց թաքցնողները զինվորական էին կամ վարչական աշխատակիցներ, համապատասխան հաստատություններին տեղեկացնելուց հետո նրանք պետք է հանձնվեին ռազմական աստյաններին³: Քանի որ Կրթության և Ներքին գործերի նախարարությունների հրամանները հակասում էին միմյանց, 1915 թ. օգոստոսի 1-ին Մահմուդ Քյամիլը բացատրում է հեռագրով, որ դա չի վերաբերում կառավարության կողմից տեղաբաշխված հայ երեխաներին⁴: Հարևան մուսուլմաններին ի պահ տրված հայ երեխաների մեծ մասը սպանվել է Մահմուդ Քյամիլի այդ հրամանից հետո⁵:

ընտանիքներին մուսուլման ներկայացնելը տեղահանությունից խուսափելու նպատակով, այս հոդվածում չենք քննարկում:

¹ Տե՛ս **Akcam T.**, նշվ. աշխ., էջ 316-317:

² Տե՛ս **Ungör U. Ü.**, *Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914-1923* // “War in History”, 2012, Vol. 19, № 2, p. 176:

³ Տե՛ս **Akcam T.**, *Killing Orders: Talaat Pasha’s Telegrams and the Armenian Genocide*, 1st ed., London, 2018, p. 16-17:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Նման դեպք է նկարագրվում Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Վարդուհի Պետիկյանի հարցազրույցում: Տեղահանության հանված մի հայ ընտանիք երկու երեխաներին տալիս է թուրք հարևանին՝ խոստանալով վերադառնալ նրանց հետևից: Սակայն Կ. Պոլսից ստացված հրամանից հետո թուրք տանտերը երեխաներին խաբելով, թե ծնողները եկել և իրենց են սպասում, տարել է նրանց գետի ափ և սպանել: Տե՛ս Պետիկյան Վարդուհի Սարգսի

1915 թ. սեպտեմբերի 21-ին Ուրֆայի շրջանի կառավարչին ուղարկված ծածկագիր հեռագիրը տեղեկացնում է, որ հայ երեխաների համար, ինչ-որ զգացմունքներից դրդված, որքանոց բացելու կարիք չկա, իսկ նրանց հարկ է հավաքել և տեղահանել¹: Հոկտեմբերի 12-ին Ներքին գործերի նախարարության ծածկագիր հեռագիրը պատվիրում է կանխել ամուսնությունները հայ աղջիկների հետ²: Թալաթը 1915 թ. հոկտեմբերի 22-ին Հալեպի նահանգապետին ուղղված գաղտնի հաղորդագրության մեջ տեղեկացնում է, որ կառավարության որոշմամբ վերացվել է «թուրքական հողում» ապրելու հայերի իրավունքը, ինչը ենթադրում է, որ նույնիսկ օրոքոցում նորածին չպետք է թողնել: Սակայն, հակառակ կառավարության որոշման, Հալեպում «մի շարք պաշտոնյաների հայրենասիրական զգացումները զիջել են նյութական շահին», և որոշ հայեր չեն ուղարկվել տեղահանության վերջնական վայրերը: Ներքին գործերի նախարարը հրամայում է նահանգապետին լուծել այս խնդիրը³: Նոյեմբերի 16-ին Հալեպ և Դամասկոս ուղարկված հեռագիրը հանձնարարում էր առանց խնամակալի մնացած հայ երեխաներին ուղարկել Կ. Պոլիս դաստիարակության նպատակով⁴, այն դեպքում, երբ նոյեմբերի 18-ին հրամայվում է տեղահանել նահանգի մուսուլմանների տներում պահվող՝ Սեբաստիայից, Խարբերդից և Դիարբեքիից եկած հայ երեխաներին⁵:

1916 թ. ապրիլի 30-ին Ներքին գործերի նախարարության ցեղերի և փախստականների բնակեցման գլխավոր վարչությունը բոլոր նահանգներին հրահանգել է բաշխել օսմանյան բանակում դեռևս ծառայող կամ արդեն տեղահանված հայերի ընտանիքները միատարր դարձած գյուղերի և քաղաքների մուսուլմանական ընտանիքների միջև: Երիտասարդ հայ աղջիկներին պետք էր ամուսնացնել մուսուլմանների հետ, մինչև 12 տարեկան երեխաներին տեղավորել տեղական որբանոցներում: Եթե որբանոցների քանակը չէր բավականացնում, երեխաներին պետք էր ձուլման նպատակով հանձնել մուսուլման ընտանիքների: Եթե մուսուլմանները չէին ցանկանում հայ երեխա վերցնել, ներգաղթյալների հատկացումներից նրանց ապահովման համար հարկ էր նպաստ տրամադրել: Այս վերջինը ցեղասպանական բռնի տեղափոխման մանրամասն հրահանգ էր⁶:

Ամիսներ անց՝ արդեն 1917 թ. հունվարին, ներքին գործերի նախարարի

// Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ (այսուհետև՝ շՅԹԻ), գիտական ֆոնդեր, բ. 4, ֆհ. 194, մաս 2, 49:30 րոպե:

¹ Տե՛ս **Akçam T.**, Killing Orders, p. 184:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 179:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184:

⁴ Տե՛ս **Akçam T.**, The Young Turks' Crime against Humanity, p. 322:

⁵ Տե՛ս **Akçam T.**, Killing Orders, p. 178:

⁶ Տե՛ս **Akçam T.**, The Young Turks' Crime against Humanity, p. 323, **Ekmekcioğlu L.**, A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: the Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide // "Comparative Studies in Society and History", 2013, Vol. 55, № 3, p. 527:

ծածկագիր հեռագիրը մանրամասնում էր Հալեպի նահանգապետին, որ միայն այն երեխաներին պետք էր պահել, որոնք չէին հիշում, թե ինչ է պատահել իրենց ծնողներին: Տարիքով մեծ երեխաներին հարկ էր տեղահանել¹: Թալաաթը բացատրում է Մուստաֆա Աբդուլհալիկին, որ «պետությունը չի կարող պատկերացնել այլ բան, քան վնաս այս երեխաների ապրելուց», ուստի նրանց սնելը հակասում է «կառավարության ցանկություններին»²: Ըստ Թալաաթի՝ այն դեպքում, երբ պատերազմում նահատակված մուսուլման զինվորների որբացած զավակների և այրիների թիվը մեծ էր, հայ երեխաների վրա միջոցներ պետք չէր վատնել՝ համոզմունք հայտնելով նաև, որ ապագայում նրանք միայն խնդիրներ են հարուցելու և վնասելու են պետությանը³:

Բռնի տեղափոխվածների տվյալները մանրակրկիտ հավաքվում էին: Նրանք ոչ միայն խիստ վերահսկողության տակ էին, այլև պետության ներսում նրանց տեղաշարժը սահմանափակվում էր: Մուսուլման զինվորների հետ ամուսնացած կամ պետական պաշտոնյաների կողմից որդեգրված հայ աղջիկները Կ. Պոլիս ճանապարհորդելու թույլտվություն չունեին⁴: Մինչև 1918 թ. կրոնափոխ եղած հայերին առնչվող բոլոր տվյալները թարմացվում և պահվում էին, ներառյալ՝ նրանց անունը, կրոնափոխ լինելու իրավիճակը և ձևը, զբաղմունքը, մասնագիտությունը՝ իսկամ ընդունելուց առաջ և հետո: Նրանց տեղաշարժը մինչև պատերազմի ավարտը վերահսկվում էր պետության կողմից⁵:

Երկու գուգահեռներ. ձուլում և ոչնչացում

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում բռնի տեղափոխումը և սպանությունն ընթացել են գուգահեռ: Երեխաների տեղափոխումը համատարած չի կրել: Կառավարության նպատակը օսմանյան հայ համայնքի բոլոր երեխաների թրքացումը չէր, կատարվում էր ընտրություն: Հայ երիտասարդ կանանց և երեխաներին ընտրում էին տարիքից, արտաքին տեսքից և առողջական վիճակից ելնելով, ինչը եվգենիկայի որոշակի դրսևորում էր: Գոյություն է ունեցել նաև տարածաշրջանային նախընտրություն, ինչը դեռևս գիտական խորը ուսումնասիրության կարիք ունի: Ընտրության, հատկապես բժիշկների մասնակցությամբ կատարված, բազմաթիվ օրինակների կարող ենք հանդիպել վերապրածների հուշագրություններում և տեսաձայնագրություններում⁶:

Երեխաները ոչնչացվում էին, ինչպես հայ բնակչության մյուս հատված-

¹ Տե՛ս **Akçam T.**, Killing Orders, p. 191:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182-183:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194:

⁴ Տե՛ս **Akçam T.**, The Young Turks' Crime against Humanity, p. 323, 324:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 311:

⁶ Անթառամ Գրիգորյանի հուշերը, ՀՅԹԻ գիտական ֆոնդեր, բ. 6, ֆհ. 181, 41 րոպե:

ները: Մուշի որբանոցի հայ երեխաների հրկիզումը, Տրապիզոնում նրանց վրա կատարված բժշկական փորձարկումները և Մև ծովում նորածիններին խեղդամահ անելը թուրքական քաղաքականության միայն մի քանի դրվագներն են¹: Երիտասարդ աղջիկները և տղաները սպանվել են բնակության վայրերում, նորածիններին ստիպել են թողնել տեղահանության ճանապարհներին՝ սովից և համաճարակներից մեռնելու համար: Երեխաներին սպանել են նաև Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում: Մովի, համաճարակների, եղանակային պայմաններին մատնվելուց բացի՝ նրանց նաև հազարներով խեղդամահ են արել Դեր Զորի քարանձավներում, ողջողջ թաղել Մեսքենեում, ողջակիզել Շեդդադիեում²:

Պետական համակարգված ընտրության, բռնի տեղափոխման և տեղաբաշխման արդյունքում հայ երեխաները հայտնվել են թե՛ պետական որբանոցներում և թե՛ մասնավոր անձնաց ընտանիքներում: Որպես ցեղասպանության կողմնակի հետևանք նրանց նաև առևանգում կամ գնում էին արաբները, չերքեզները, քրդերը³ և այլք, ինչը, ստեղծված ցեղասպան միջավայրի արդյունք լինելով հանդերձ, կարծում ենք, պետականորեն վերահսկվող համակարգից դուրս գտնվող երևույթ էր:

Բռնի տեղափոխումը դեռևս չէր նշանակում ձուլում: Վերջինս առավել ժամանակատար և բարդ գործընթաց էր: Երբ հայ երեխան ընտրվում էր թուրքական պետական որբանոց տարվելու համար, դա դեռևս ապրելու երաշխիք չէր, ինչն ուներ մի շարք պատճառներ: Ցեղասպան հրամանները տրվում էին ծածկագրված հեռագրերով և տարբեր նահանգներ հասնում տարբեր ժամկետներում: Ըստ հետպատերազմյան թուրքական ռազմական ատյանների նիստերի սղագրությունների՝ հրամանները տրվում էին նաև բանավոր⁴: Որպես հետևանք հայ երեխաները տարվում էին որբանոցներ, իսկ երբ դրանց մի մասը փակվում էր, երեխաներին ոչնչացնում էին տեղում կամ կցում տեղահանվածների քարավաններին: Որբանոց ընդունված երեխաների տարիքը փոխում էին ըստ իրավիճակի: Նրանք, ովքեր չէին համապատասխանում նոր չափանիշներին, սպանվում էին, ինչպես դա տեղի ունեցավ Մեսքենեում, որտեղ Թալաաթի հրամանով պահվեցին միայն երկուսից չորս տարեկան երեխաները, իսկ մյուսները սպանվեցին⁵: Դիարբեքի-րի թուրքական որբանոցը, որը հաստատվել էր 1916 թ., հաշվարկված էր

¹ Տե՛ս **Dadrian V.**, *Children as Victims of Genocide: The Armenian Case* // «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», 2003, թիվ 7, էջ 8-9:

² Տե՛ս **Gust W.**, նշվ. աշխ., էջ 651-656, 711-712: Դեր Զորում հայերի սպանության մասին մանրամասն տե՛ս **Emmanuilidis E.**, *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları, yayına hazırlayan Sait Cetinoğlu*, İstanbul, 2014, p. 146:

³ Տե՛ս **Sarafian A.**, նշվ. աշխ., էջ 210:

⁴ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափագյանի, Երևան, 1989, էջ 38:

⁵ Տե՛ս **Akçam T.**, *Killing Orders*, p. 191:

շուրջ 1000 հայ երեխա ընդունելու¹: Նույն տարվա փետրվարին և օգոստոսին այն ընդունել է նաև երեխաներ Բիթլիսի որբանոցից²: Քղիից մի հայ վերապարած վկայում է, որ երբ 1916 թ. ապրիլի 18-ին իրենց քարավանը հասել է Դիարբեքի, մի քանի հայ կանանց հետ նա տարվել է թուրքական որբանոց՝ հայ երեխաներին խնամելու համար³: Ըստ կնոջ վկայության՝ երեխաների թիվը որբանոցում հասնում էր 700-ի, հետո նահանգապետը «մզի թշնամի՝ պիտի պատրաստինք» հիմնավորմամբ փակում է որբանոցը և երեխաներին իրենց խնամատար կանանց հետ աքսորում: Հասնելով Մալաթիա՝ նրանք տեղեկանում են, որ որբանոցի երկու-երեք տարեկան երեխաներին խեղդամահ են արել Եփրատում⁴:

Պետական որբանոցներում հայ երեխաների խնամքը հատկապես վարակի դեպքում հանձնարարվում էր տեղահանված հայ կանանց: Նպատակը, ըստ երևույթին, այդ որբանոցների թուրքական անձնակազմի անվտանգությունը ապահովելն էր: Օրինակ՝ Դիարբեքիի որբանոցից բացի՝ հայ կանայք բուժքույրեր էին աշխատում նաև Մարդինի և Խարբերդի թուրքական որբանոցներում⁵: Բնականաբար, որոշ ժամանակ անց հայ կանանց գոյությունը դառնում էր երեխաների թրթաքման խոչընդոտ, և կանայք կրկին տեղահանվում էին:

Ուղղակի սպանությունից բացի՝ որբանոցի երեխաները մահանում էին նաև սովից, հիվանդություններից, խոշտանգումներից, հոգեբանական ճնշումներից և թրթաքման այլ բռնի մեթոդներից⁶: Հայ վերապարածներից մեկը, որին հաջողվել է փրկվել Սեբաստիայից Դերսիմ փախչելով և մի մեծահարուստ քրդի մոտ ծառայության անցնելով, նկարագրում է հետևյալ դրվագը: Փրկությունից ամիսներ անց քրդի մոտ մի սեբաստացի կրոնափոխ հայ է եկել, որը պատմել է. «Տասը տարեկան տղա և աղջիկ երեխաներ հարյուրներով տեղի թուրքական իշխանություններն հավաքեցին և իրարու վրա տեղավորեցին Մալաթիայում մի մեծ շենքի մեջ որբանոց անվան տակ նրանց որպես թուրք մեծացնելու նպատակով, ուր սովից, ոջիլից, աղտեղությունից ու համաճարակ հիվանդություններից տասնյակներով մահանում էին, իսկ մեզ թրթաքած հայերիս պարտադրեր էին հերթով նրանց լեցնել փոսերը և վրանին ծածկել հողով հոտերից ու նեխվածությունից ազատվելու համար: Այդպես էլ մի անգամ հերթը իմ և ինձ հետ ընկերացող էնկիրոջսն էր, գնացինք դաշտը, բերված էին թաղվելու համար, և որովհետև այդ մանուկ-

¹ Տե՛ս **Ungör U. Ü.**, Orphans, Converts, and Prostitutes, p. 178:

² Տե՛ս **Çetinkaya S.**, 1915-1923 Yılları arasında Türkiye’deki Ermeni yetimleri, unpublished MA thesis, Kayseri, 2009, p. 51:

³ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1388, ց. 1, գ. 66, թ. 13:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս **Çetinkaya S.**, 1915-1923 Yılları arasında Türkiye’deki Ermeni yetimleri, p. 51:

⁶ Տե՛ս **Չիթեան Հ.**, Մազի չափ մահին մօտ, Եդեռնէն վերապրողի յուշեր, London, 2004, էջ 90-93, **Բանեան Գ.**, Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան, Անթիլիաս, 1992, էջ 157, 164:

ների դիակներն իրիկունից վաղ բերել էին, ուստի առտուն մինչ մեր երթալը շնագայլերն ու չախկալները արդեն նրանց փորփոտիքներն դուրս թափելով սիրտն ու թոքերը կերել էին և մնացել էր միայն նրանց թեվերն ու ճիվերը և մենք այդ քսանի չափ երեխաների որտքերից ու ձեռքերից քաշ տալով լցրինք փոսերը և վրանից ծածկեցինք հողով»¹:

Հալեպի որբանոցը, որտեղ ամեն օր երեխայի մահ էր գրանցվում, նույնիսկ արժանացել է օսմանյան չորրորդ բանակի հրամանատար գնդապետ Կրես ֆոն Կրեսենշտայնի ուշադրությանը: Որբանոց ստուգայցից հետո նա Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վալտեր Ռյոպլերին նամակով տեղեկացնում է, որ իշխանությունների թողտվությամբ երեխաները ուժասպառ են լինում քաղցից, ցրտից և սանիտարահիգիենիկ պայմաններից²:

Մասնավոր ձեռքերում հայտնված երեխաների վիճակը նույնպես ողբերգական էր³: Ե՛վ որդեգրման, և՛ բռնի ամուսնության⁴ դեպքում գերակշռում էր շահը. հայ երեխային և կնոջը պատկանող ունեցվածքը փաստաթղթերով անցնում էր թուրք ամուսնուն կամ խնամատարին: Սա խրախուսում էր թուրքերին վերցնելու հատկապես մեծահարուստ հայերի զավակներին⁵: Կան նաև փաստեր, որ երբ կառավարությունը դադարել է այս երեխաների համար նպաստ հատկացնել, մուսուլման խնամատարներն այլևս շահագրգռված չեն եղել պահել նրանց, ուստի վաճառել կամ սպանել են⁶:

Հայ երեխաները ծառայում էին նաև որպես ձրի աշխատուժ մի պետությունում, որը դեռևս մեծապես կախված էր գյուղատնտեսությունից: Մինչ տղաները տարվում էին ազարակներ և արհեստանոցներ, աղջիկներին դարձնում էին ծառաներ քաղաքներում բնակվող մուսուլմանների ընտանիքներում՝ որդեգիրների (evlatlik) անվան տակ⁷: Երիտասարդ տղաներին սպա-

¹ **Ոսկերիչյան Ա.**, Քղի զավառի և Քղի քաղաքի համառոտ հուշերից (անտիպ հուշ) // ՀՅԹԻ, գիտական ֆոնդեր, ք. 8, թպ. 57, ֆհ. 70, էջ 9:

² Հալեպի հյուպատոս Ռյոպլերը կայսերական կանցլեր Բեթման Հոլվեգին: Տե՛ս **Gust W.**, նշվ. աշխ., էջ 487-488:

³ Տե՛ս **Kurt U.**, Cultural Erasure: The Absorption and Forced Conversion of Armenian Women and Children, 1915-1916 // «Études arméniennes contemporaines», 2016, № 7, p. 79:

⁴ Թուրքական կառավարության կողմից կազմակերպվող հայ կանանց բռնի ամուսնությունները Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեթոդ էին: Դրանց զոհ դարձած հայ աղջիկների մեծամասնության տարիքը տատանվում էր 9-12-ի միջև, այնպես որ այս պարագայում «հայ կանանց ձուլում» արտահայտությունը վիճելի է, քանզի նույնիսկ ժամանակի պատկերացումներով և Օսմանյան կայսրությունում գործող օրենքներով նրանք դեռևս երեխաներ էին: Հայոց ցեղասպանության ընթացքում բռնի ամուսնությունների իրավական և պատմական մանրամասն քննությունը տե՛ս **Gzoyan E., Galustyan R.**, Forced Marriages as a Tool of Genocide: the Armenian Case // “The International Journal of Human Rights”, 2021, Vol. 25, № 10, p. 1724-1743:

⁵ Տե՛ս **Akcam T.**, The Young Turks’ Crime against Humanity, p. 319:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 317:

⁷ Տե՛ս Encyclopedia of Women and Islamic Cultures: Family Law and Politics, Vol. 2, ed. Suad Joseph, Leiden-Boston, 2005, p. 6, **Akcam T.**, The Young Turks’ Crime against Humanity, p. 338:

ներուց առաջ ստիպում էին «աշխատել ի շահ պետության»¹: Ըստ ցեղասպանությունը վերապրած Արամ Մանթաշյանի հուշագրության՝ Մալաթիայի շրջանում պահվող հայ տղաները, որոնց ստիպում էին կատարել հողագործական և անասնապահական աշխատանքներ, թեև իսլամ ընդունած և թլպատված՝ ենթարկվում էին խտրականությունների, խռշտանգումների, մատնվում սովի²: Սրա հետևանքները լավագույնս ներկայացնում է Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության աշխատակից Մերի Գրեֆենը. «Աշնանը սկսվում է որբերի բերքահավաքը»³: Ամառային աշխատանքներն ավարտվում էին, հայ երեխային ամբողջ ձմռանը պահելու և կերակրելու անհրաժեշտություն այլևս չկար, և թուրք տերերը նրանց դուրս էին անում բարդացնելով հումանիտար կազմակերպությունների աշխատանքը:

Հայ երեխաների և երիտասարդ աղջիկների բաշխման գործընթացը տնօրինում էին պետական այնպիսի կազմակերպություններ, ինչպիսիք էին Կարմիր մահիկի ընկերությունը (Hilal-i Ahmer), 1917 թ. մի խումբ թուրք բժիշկների հիմնադրած Օսմանյան երեխաների պաշտպանության ընկերությունը (Himaye-i Etfal Cemiyeti)⁴, 1916 թ. ռազմական նախարար Իսմայիլ Էնվերի և նրա կնոջ հիմնադրած Օսմանյան կանանց զբաղվածության ընկերությունը (Kadinlari Calıştırma Cemiyeti, 1916-1923)⁵: Այս վերջինին պատկանող որբանոցի զբանցամատյաններն էին հայտնվել հայ որբահավաքների ձեռքում պատերազմի ավարտից հետո: Դրանց վրա հենվելով էր նաև հետպատերազմյան որբահավաքը համակարգող Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը պահանջում հայ երեխաների վերադարձը: Ի պատասխան թուրքական “Tasvir-i Efkâr” թերթի մեղադրանքների՝ պատրիարքը մանրամասնում է. «Երեք տարի առաջ կառավարությունը գաւառներու մէջ հազարաւոր անտէր որբեր հաւաքելով բերել տուած էր Պոլիս և զինուորական վարժարանի շէնքին մէջ համախմբելով «Թուրք կանանց Աշխատցնող Ընկերութեան» ձեռքով բաժնած էր զանազան թուրք հաստատութիւններու և անհատներու: Ակնարկուած տետրակները՝ կը պարունակեն ցանկը այն հայ որբերուն, որոնք անհետացուեցան այդ կերպով: Ահա, տեսէք: Այս տետրակներուն մէջ ոչ թէ 8 ինչպէս կը խեղաթիւրուի *Թասֆիրի* մէջ, այլ հարիւրներով

¹ Տե՛ս **Gust W.**, նշվ. աշխ., էջ 652: Լ. Էքմեքճիօղլուն հայ տղաների թրքացման պատճառ է համարում նաև պատերազմում մուսուլման արական բնակչության թվաքանակի անկման հակակշռումը: Տե՛ս **Ekmekcioglu L.**, նշվ. աշխ., էջ 526:

² **Մանթաշյան Ա.**, Արամը չէր կարող Սեյտո լինել, խմբագիր, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Ռ. Գալուստյան, **Սկրտյան Ս.**, Հուշեր, խմբագիր, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Ռ. Թաթոյան, Երևան, 2020, էջ 11-12:

³ From Near East Doorways // “The New Near East”, 1921, Vol. VI, № VII (1921), p. 7.

⁴ Տե՛ս Encyclopedia of Women and Islamic Cultures, p. 85:

⁵ Տե՛ս **Maksudyan N.**, Agents or Pawns?: Nationalism and Ottoman Children during the Great War // “Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association”, 2016, Vol. 3, № 1, p. 18:

հայ որբերու անուններ պիտի գտնէք որոց վրայէն գիծ քաշելով՝ իսլամ անուններ գրուած են: Պատրաստ ենք զանոնք հրատարակութեան տալու: Այս տետրակները չպիտի յանձնեմ՝ մինչեւ որ որբերը ինծի չի յանձնեն»¹:

Ըստ 1918 թ. հոկտեմբերին կնքված Մուղրոսի զինադադարի չորրորդ հոդվածի՝ թուրքական նոր կառավարությունը թույլ տվեց բռնի իսլամացված հայերին վերադառնալ իրենց կրոնին և պատվիրեց երեխաներին վերադարձնել հայկական համայնքին²: Պաշտոնական այս հայտարարությունից հետո, չնայած տեղում հարուցված խոչընդոտներին, բռնի տեղափոխվածների մի մասը վերադարձավ: Իսկ մյուս մասը, ինչպես օրինակ շատ փոքր երեխաները, որոնք չէին կարող հիշել իրենց հայ լինելը, օստրակիզմից վախեցող կամ մուսուլման տիրոջից երեխաներ ունեցած և նրանց լքել չցանկացող կանայք, մնաց տեղում և ձուլվեց:

Եզրակացություն

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում ձուլումը կիրառվել է որպես ցեղասպանության իրականացման մեթոդ: Իշխող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից հայերի ձուլման ծրագրում ներառվել են ոչնչացման համար թիրախավորված խմբի՝ որոշակի սեռատարիքային հատկանիշներով առանձնացված մարդիկ՝ երիտասարդ կանայք և երեխաներ: Հատկանշական է, որ կրոնափոխության արգելքի, թրքախոս և մուսուլման հայերի ոչնչացման քաղաքականությանը զուգահեռ, օսմանյան կառավարությունը կազմակերպում էր ցեղասպան բռնի տեղափոխում (genocidal forced transfer)՝ ընդունելով օրենքներ և արձակելով հրամաններ: Համեմատելով դրանք՝ կարելի է եզրակացնել, որ կառավարության նպատակը բոլոր հայ երեխաների տեղափոխում չէր թուրքական հասարակություն, այլ պահպանվում էր որոշակի համամասնություն: Կատարվում էր ընտրություն՝ հենվելով արտաքին տեսքի, առողջական վիճակի և այլ չափանիշների վրա: Պետական օրենքներով՝ ընտրված հայ երեխաներ, երիտասարդ կանայք տարվում էին ձուլման և թրքացման համար նախատեսված պետական հաստատություններ կամ անհատ թուրքերի ընտանիքներ:

Բռնի տեղափոխումը դեռևս ձուլում չէր նշանակում: Ոչնչացման գործընթացը շարունակվում էր պետական հաստատություններում ևս, այն դեպքում, երբ անհատների մոտ հայտնված հայ բռնի տեղափոխվածների մեծ մասը աշխատանքային և սեռական շահագործման հետևանքով ևս մահանում կամ սպանվում էր: Ձուլումը խոչընդոտող հանգամանք էին Մուղրոսի զինադադարից հետո կազմակերպված որբահավաք և որբախնամ առաքելությունները, որոնց շնորհիվ բազմաթիվ երեխաներ հայկական և միջազգա-

¹ Տե՛ս ՇԸՁԻԿ, Մենք թուրք մանուկի պէտք չունինք // «Ճակատամարտ», 1919, թիւ 155, էջ 2:

² Տե՛ս Ekmekcioğlu L., նշվ. աշխ., էջ 535-536:

յին հումանիտար հաստատությունների ջանքերով վերադարձվեցին հայկականությանը: Այնուամենայնիվ, բռնի տեղափոխվածների մի հատված, մնալով թուրքական հասարակության մեջ, կորցրեց իր ազգային ինքնությունը և թրքացավ՝ լրացնելով, ըստ էության, հայ ազգը ոչնչացնելու իթթիհաթական ցեղասպան ծրագիրը:

Կարող ենք նաև նշել, որ գոհ խմբից երեխաների տեղափոխումը ոճրագործ խումբ տարածված երևույթ էր հատկապես XX դարում կատարված ցեղասպանությունների ժամանակ: Հարկ է նաև ավելացնել, որ ցեղասպանական բռնի տեղափոխումները միայն տեսական-գաղափարական (եվգենիկա, ռասայի գենետիկ հարստացում և այլն) հիմք չունեն, այլ գործնական-իրավիճակային լուծումներ են. պատերազմի ընթացքում արական բնակչության թվաքանակի անկման հակակշռում, ձրի աշխատուժ, մանկածնության խթանում և այլն: Շարժառիթների այս ամբողջությունն է գործադրվել Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923 թթ.՝ աղետալի հետևանքներ ունենալով կայսրության միլիոնավոր քրիստոնյա քաղաքացիների, հատկապես հայ ժողովրդի համար:

Ռեզիմա Գալուստյան – Հայ երեխաների բռնի տեղափոխումը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում. ընտրություն, ոչնչացում, ձուլում

Օսմանյան կայսրությունը թուրքական ազգային պետության վերածելու իթթիհաթական ծրագրում հայ համայնքի ոչնչացումն առանցքային նշանակություն ուներ: Սույն հոդվածը գրվել է՝ հաշվի առնելով հասարակության մեջ դեռևս շրջանառվող Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կրոնափոխությունը և համընդհանուր ձուլումը փրկության «պատուհան» դիտելու, ինչպես նաև կրոնափոխ հայերի թվաքանակն ուռճացնելու և դրան քաղաքական ներուժ հաղորդելու միտումը: Հոդվածի հիմնական խնդիրն է ցեղասպանական բռնի տեղափոխման որոշ հրամանների բովանդակությունը, դրանց գործադրումը և հետևանքները ներկայացնելով ցույց տալ, որ ցեղասպանական բռնի տեղափոխումը և ձուլումը միանշանակ չէին: Պետականորեն ուղղորդվող և համակարգվող այդ գործողության հետևանքով հայ համայնքի սեռատարիքային որոշակի խմբի ներկայացուցիչներ, ընտրությամբ հայտնվելով պետական հաստատություններում և անհատ թուրքերի ձեռքերում, շարունակում էին մնալ ցեղասպանական պետական համակարգի գոհ. նրանց ոչնչացրել են՝ երբեմն մինչ այդ ենթարկելով սեռական, աշխատանքային շահագործման և իհարկե՝ ինքնության փոփոխության: Հոդվածում շեշտվում է, որ ձուլումը Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեթոդներից էր, որի նպատակը հայ ժողովրդի ոչնչացումն էր:

Регина Галустян – *Насильственная передача армянских детей во время Геноцида армян: отбор, уничтожение, ассимиляция*

Ключевые слова – Геноцид армян, Комитет единения и прогресса, тюркизм, геноцидные приказы, насильственная передача, ассимиляция, отбор, принудительные браки, сиротский приют, принудительный труд

Уничтожение армянской общины сыграло решающую роль в проекте юнионистов о преобразовании Османской империи в турецкое национальное государство. Статья написана с учетом идей, циркулирующих в армянском обществе, согласно которым религиозная конверсия и всеобщая ассимиляция во время Геноцида армян рассматривались как «окно» спасения, а также была тенденция увеличивать число обращенных армян и приписывать этому политический потенциал. Основная задача статьи – показать, что насильственная передача и ассимиляция во время Геноцида не была однозначной, представлено содержание некоторых геноцидных приказов о насильственной передаче, их выполнение и последствия. В результате этих действий, возглавляемых и координируемых государством, избранные представители армянской общины, согласно половой и возрастной специфике, размещались в государственных учреждениях или в домах турок, продолжая оставаться жертвами геноцидальной системы: они уничтожались, иногда предварительно подвергаясь сексуальной или трудовой эксплуатации и конверсии идентичности. В целом, в статье подчеркивается, что насильственная ассимиляция была одним из методов Геноцида армян, направленных на уничтожение армянского народа как такового.

Regina Galustyan – *Forced Transfer of Armenian Children during the Armenian Genocide: Selection, Destruction, Assimilation*

Key Words – Armenian Genocide, Committee of Union and Progress, Turkism, genocidal orders, forcible transfer, assimilation, selection, forced marriages, orphanage, forced labor

The annihilation of the Armenian community had a crucial role in the Unionist project of transforming the Ottoman Empire into a Turkish nation-state. The article was written taking into consideration ideas circulating among the Armenian society presenting conversion during the Armenian genocide and assimilation as a “window” of salvation, as well as the tendency to inflate the numbers of converted Armenians and assign to it a political potential. The main aim of the article is to show that the forcible transfer and assimilation of the genocide were not unambiguous by presenting the content of some of the genocidal orders of forcible transfer, their implementation, and consequences. As a result of this state-led and state-coordinated action, selected representatives of the Armenian community specified by gender and age were put in the state institutions or in the households of individual Turks, continuing to be victims of the genocidal system: they were destroyed, sometimes subjected to sexual or labor exploitation beforehand and to the conversion of identity. In general, the article emphasizes that forced assimilation was one of the methods of the Armenian Genocide, aimed at the destruction of the Armenian people as such.

Ներկայացվել է 03.03.2022

Գրախոսվել է 05.03.2022

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2022

Ռեգինա Գալուստյան – Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտաշխատող (galustyan.regina@genocide-museum.am)